

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 811.512.1; МҒТАР 16.01.11

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.589>Г. САГИДОЛДА¹, Г. ЖЫЛҚЫБАЙ^{1✉*}¹филология ғылымдарының докторы, профессор

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: asem963@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zerek24@mail.ru

ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ЖАЗБА ТІЛДЕРІ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ
СЕМАНТИКАЛЫҚ ТАБИҒАТЫ

Аңдатпа. Түркі халықтарын суперэтносқа топтастырудың негізгі тетігі біртұтас жалпы түркілік ортақ тілден өрбіген қазіргі түркі тілдерінің сабақтастығын және «тіл және этнос», «тіл және қоғам», «тіл және мәдениет» мәнмәтінінде әрбір тілге тән заңдылықтардың қалыптасу ерекшеліктерін зерттеу болып табылады. Бұл мәселелер түркітілдес халықтардың мәдениетаралық қатынастарын сапалы жаңа деңгейге көтеруге, жаһандану жағдайында жалпы түркілік тілдік және мәдени құндылықтарды сақтау мен ілгерілетуге ықпал ететін болады. Осыған байланысты қазақ, ноғай, башқұрт, татар, құмық, қырғыз, түрік, әзірбайжан, гагауз, түрікмен тілдерінің материалдары негізінде түркі тілдерінің лексикасына байланысты ғылыми-теориялық ережелер мен тұжырымдардың лингвистикалық сараптамасымен қазіргі қыпшақ және қазіргі оғыз тілдерінің салыстырмалы-синхронды лексикологиясының теориялық негіздемесін әзірлеудің маңызы зор. Өйткені лексикологияның жекелеген және жалпы мәселелері бойынша тұжырымдамалық ғылыми білімді біріктіру процесінде түркі тілдерінің лексикалық құрамы туралы теориялық білімнің бірыңғай корпусы құрылады, ал түркі тілдері дамуының қазіргі деңгейіндегі ортақтықтар мен айырмашылықтар нақты айқындалатын болады. Бұл жағдай екі, үш немесе одан да көп түркі тілдерін немесе тілдік топтар мен тілдік кіші топтар арасындағы салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-сипаттамалық толыққанды зерттеуге әкеледі. Мақалада қазіргі түркі жазба тілдері лексикасының семантикалық табиғаты айқындалады.

Кілт сөздер: жалпы түркілік ортақ тіл, заңдылық, түркі тілдерінің лексикасы, ғылыми-теориялық ережелер, тұжырымдар, қазіргі қыпшақ тілдері.

G. Sagidolda¹, G. Zhylykybay²¹Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University

(Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: asem963@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkestan), e-mail: zerek24@mail.ru

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Сагидолда Г., Жылқыбай Г.Қ. Қазіргі түркі жазба тілдері лексикасының семантикалық табиғаты // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №2 (120). – Б. 63–73.

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.589>*** Cite us correctly:**Sagidolda G., Jylkybay G.Q. Qazirgi turki jazba tilderi leksikasynyn semantikalyq tabigaty [Semantic Nature of the Vocabulary of Modern Turkic Written Languages] // Iasawi universitetinin habarshysy. – 2021. – №2 (120). – B. 63–73. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.589>

Semantic Nature of the Vocabulary of Modern Turkic Written Languages

Abstract. The main mechanism for the consolidation of the Turkic peoples into a superethnos is the study of the continuity of modern Turkic languages that grew out of a single common Turkic language, and the features of the formation of patterns inherent in each language in the context of “language and ethnos”, “language and society”, “language and culture”. These issues will contribute to bringing the intercultural relations of the Turkic-speaking peoples to a qualitatively new level, preserving and promoting common Turkic language and cultural values in the context of globalization. In this regard, the development of a theoretical substantiation of the comparatively synchronous lexicology of the modern Kypchak and modern Oghuz languages with linguistic expertise of scientific and theoretical provisions and conclusions related to the vocabulary of the Turkic languages, based on the materials of the Kazakh, Nogai, Bashkir, Tatar, Kumyk, Kyrgyz, Turkish, Azerbaijani, Gagauz, Turkmen languages is of great importance. After all, in the process of combining conceptual scientific knowledge on individual and general issues of lexicology, a single body of theoretical knowledge about the lexical composition of the Turkic languages will be created, and the commonalities and differences at the current level of development of the Turkic languages will be clearly defined. This circumstance leads to a complete study of two, three or more Turkic languages or comparative-historical, comparative-descriptive between language groups and language subgroups. The article reveals the semantic features of the vocabulary of modern Turkic written languages.

Keywords: common Turkic language, legality, vocabulary of Turkic languages, scientific and theoretical provisions, conclusions, modern Kipchak languages.

Г. Сагидолда¹, Г. Жылкыбай²

¹доктор филологических наук, профессор

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

(Казахстан, г. Нур-Султан), e-mail: asem963@mail.ru

²кандидат филологических наук, доцент

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

(Казахстан, г. Туркестан) e-mail: zerek24@mail.ru

Семантическая природа лексики современных тюркских письменных языков

Аннотация. Основным механизмом консолидации тюркских народов в суперэтнос является изучение преемственности современных тюркских языков, выросших из единого общетюркского общего языка, и особенностей формирования закономерностей, присущих каждому языку в контексте «язык и этнос», «язык и общество», «язык и культура». Эти вопросы будут способствовать выведению межкультурных отношений тюркоязычных народов на качественно новый уровень, сохранению и продвижению общетюркских языковых и культурных ценностей в условиях глобализации. В этой связи большое значение имеет разработка теоретического обоснования сравнительно-синхронной лексикологии современных кыпчакских и современных огузских языков с лингвистической экспертизой научно-теоретических положений и выводов, связанных с лексикой тюркских языков, на основе материалов казахского, ногойского, башкирского, татарского, кумыкского, киргизского, турецкого, азербайджанского, гагаузского, туркменского языков. Ведь в процессе объединения концептуальных научных знаний по отдельным и общим вопросам лексикологии будет создан единый корпус теоретических знаний о лексическом составе тюркских языков, а общности и различия на современном уровне развития тюркских языков будут четко определены. Это обстоятельство приводит к полному исследованию двух, трех и более тюркских языков или сравнительно-исторического, сравнительно-описательного

между языковыми группами и языковыми подгруппами. В статье раскрываются семантические особенности лексики современных тюркских письменных языков.

Ключевые слова: общий тюркский язык, законность, лексика тюркских языков, научно-теоретические положения, выводы, современные кипчакские языки.

Кіріспе

Орталық Азияның далалық белдеуінен Еуразия мен Африка құрлығына дейін таралған түркі тілдері Н.А. Баскаков ұсынған классификация бойынша тілдік белгілерінің ортақтығына қарай Батыс хун және Шығыс хун түркі тілдері деп, Батыс хун тілдері бұлғар тобы (солтүстік-батыс ареал), оғыз тобы (оңтүстік-батыс ареал), қыпшақ тобы (солтүстік-шығыс ареал) және қарлұқ тобы (оңтүстік-шығыс ареалы) тілдері болып, ал Шығыс хун тілдері ұйғыр-оғыз тобы (солтүстік ареал) және қырғыз-қыпшақ тобы (оңтүстік ареал) тілдері болып бөлінеді [1, 19–20-бб.]. Тіл дамуының тарихи эволюциясы барысында бұл топтардағы тілдердің қайсы біреулері жан-жақты дамып, әдеби нормаға түсіп жетілген тілдер деңгейіне көтерілсе, енді біреулері ауыз-екі тілдік сөйленіс, қайсы біреулері белгілі бір тілдің диалектілері, тағы бірі лингвоэкологиялық жағдайдағы жойылып, жоғалуға жақын шағын тілдер ретінде бүгінгі түркілік лингоареалда белгілі бір дәрежеде әлеуметтік қызметтер атқаруда.

«Қазіргі түркі тілдері» деген ұғым тіл дамуының ру-тайпалық кезеңдерінен жеке этникалық топтың, ұлыстың, этностың, халықтың тілі болып қалыптасқанға дейінгі этаптарда әр тарихи дәуірдің қоғамдық-саяси, мәдени-әлеуметтік ерекшеліктеріне сай аздық-көпті өзгерістерді басынан кешіре отырып, бүгінгі күнге жеткен және қазіргі кезде сол тілде сөйлейтін қауымның қоғамдық-әлеуметтік сұранысын белгілі бір дәрежеде өтеп отырған ірілі-уақты түркі тілдерінің барлығына, тіптен түркі сөйленістеріне, белгілі бір тілдің аймақтық ерекшелігін танытатын түркі диалектілеріне қатысты қолданылады. Ал «қазіргі түркі жазба тілдері» деген ұғым шеңберіне ХХ ғасырдың алғашқы онжылдықтарынан бастап тіл-тілдің ішкі дамуына қатысты ғана емес, сонымен қатар түркі тілдері таралған аймақтағы қоғамдық-саяси, мәдени-әлеуметтік өзгерістерге, құрамында түркітілдес халықтар бар мемлекеттер тарапынан жүргізілген тіл саясатының бағыт-бағдарына да байланысты ұлттық жазба тілдер болып даралана дамыған түркі тілдері енеді.

Негізгі бөлім

Татар, башқұрт, қарачай-балқар, қырым татарлары, қарайым, құмық, ноғай, қарақалпақ, қазақ және қырғыз, алтай тәрізді қыпшақ тобы тілдерінің, болмаса әзірбайжан, гагауз, түркімен, түрік тәрізді оғыз тобы түркі тілдерінің қоғам сұранысын толықтай өтейтін ұлттық жазба әдеби тіл болып, жан-жақты дамуы бір ғана ғасырдың жемісі деуге, әрине, әсте болмайды. Мұндай деңгейге түркі тілдері тарихи дамудың ұзақ жылдарын басынан өткеріп барып, жетті. Р. Сыздық: «Халықтың әдеби тілінің қалыптасып, дамуы сол халықтың әлеуметтік тарихымен тығыз байланысты. Қауымның ру-тайпалық деңгейін былай қойғанда, бірнеше саяси-территориялық бөлініп, бытырап келген феодалдық дәуіріндегі әдеби тілі мен ұлт болып құралған кезіндегі әдеби тілі бірдей бірдей болмақ емес. Әсіресе айырмашылық тілдің әлеуметтік қызметі мен стильдік тармақталуы жағынан көзге түседі. Сондықтан осы күнгі ұлт болып қалыптасқан халықтардың тілдерін ұлттық дәуірге дейінгі және ұлттық әдеби тілі деп бөліп зерттеу дұрыс деп танылып жүр. Қазақ тілі де дамудың мұндай ортақ белгісінен қалыс қала алмайды» – дейді [2, 12-б.].

Түркі халықтарының ұлттық дәуірге дейінгі жазба тіл дәстүрлері негізінен бәріне ортақ болып келеді. Түркі халықтарының әрқайсысының ертеден келе жатқан ауыз әдебиетін және жете дамыған жалпыхалықтық ауызекі сөйлеу тілін айтпағанда, Орхон–Енисей–Талас жәдігерліктері жазылған сына жазулы көне түркі жазба тілі (VI–VIII ғ.), ортағасырлық түркі

ескерткіштері тілі (XII–XVI ғ.), онан кейінгі кезеңдерде территориялық бөліністегі тілдік ерекшеліктерге сай «шағатай тілі» деп аталған ортаазиялық түркі, татар хандықтарының ресми тілі болған алтынорда түркі, Еділ-Жайық бойы түркілері пайдаланған орал-жайық түркі және олардың түркі халықтарының дербес ұлттар болып құралғаннан кейін ресми іс қағаздарын, көркем әдебиетін, тарихи туындыларын жазуға бейімделген жаңашағатай, ескіқазақ, ескітатар, ескіөзбек тәрізді әртүрлі нұсқалары қазіргі түркі жазба әдеби тілдерінің бастау арналарын құрайды.

Түркі тілдерінің ұлттық әдеби жазба тіл болып қалыптасқан кездері де бір-бірімен тұстас болып келеді. Мәселен, қазақ және түркімен тілдері XIX ғ. екінші жартысында, түрік тілі XIX ғ. соңы – XX ғ. басында, әзірбайжан тілі XIX ғ. соңғы ширегінде, қырғыз, башқұрт, ноғай, құмық тілдері XX ғ. жиырмасыншы жылдары, гагауз тілі XX ғасырдың 50-жылдары ұлттық әдеби жазба тіл болып қалыптасып, XX ғасырда дамудың жаңа сапалық деңгейіне көтерілді.

Демек, қазіргі түркі жазба тілдері – графикалық тұрғыдан нақты таңбаланған жазуы бар, қоғамдық-әлеуметтік қызмет өрісі кеңейген, стилдік тармақтарға бөлініп, кемелденген, әдеби тілдің ауызша да жазбаша да түрлері тең дамыған, яғни ұлттық әдеби тіл деңгейіне көтеріле алған тілдер. Мұндай тілдерге түркі тілдерінің Батыс хун бұтағынан өрбитін мынадай тілдерді: бұлғар тобына жататын чуваш тілін; оғыз тобын құрайтын әзірбайжан, гагауз, түркімен, түрік тілдерін; қыпшақ тобын құрайтын татар, башқұрт, қарачай-балқар, қырым татарлары, қарайым, құмық, ноғай, қарақалпақ, қазақ тілдерін; қарлұқ тобын құрайтын өзбек, ұйғыр тілдерін және Шығыс хун бұтағының ұйғыр-оғыз тобына енетін тува, якут, хакас тілдерін, қырғыз-қыпшақ тобын құрайтын қырғыз, алтай тілдерін жатқызуға болады.

Бұлардың бір қатарының, айталық, татар, башқұрт, қарачай-балқар, қырым татарлары, қарайым, құмық, ноғай, қарақалпақ, қазақ және қырғыз, алтай тілдері тәрізді қыпшақ тілдерінің, әзірбайжан, гагауз, түркімен тәрізді оғыз тілдерінің, өзбек, ұйғыр тәрізді қарлұқ тілдерінің, тува, якут, хакас тәрізді Оңтүстік Сібір түркі тілдерінің, ең көне тектілік белгілерді бойына сақтап қалған Еділ бойындағы чуваш тілінің толыққанды әдеби жазба тіл ретінде функционалдық тұрғыдан тармақтала дамуына Кеңес Одағы кезіндегі ұлттық жазу-сызу, оқу-ағарту, білім-ғылым мәселелерінің бүкілодақтық әлеуметтік мән алуының тікелей әсері болды.

Қазіргі түркі жазба тілдерінің лексикасы туралы алғашқы мәліметтер XI ғасырдағы Махмұт Қашқари сөздігінен бастау алып, Еуропалық саяхатшылардың, түркітанушы ғалымдардың және Ресей зерттеушілерінің лексикографиялық еңбектерінде жалғасын тапты. Ал өткен ғасырдың 50-жылдарынан бастап қазақ, қырғыз, құмық, ноғай, башқұрт тәрізді қыпшақ тобына енетін жазба тілдердің, әзірбайжан, түркімен, гагауз, түрік тәрізді оғыз тобы жазба тілдерінің әрқайсысының лексикалық қазынасы осы тілдердің тілтаным ғылымдарының іргелі саласы болып қалыптасқан лексикологияның зерттеу нысанына айналды. Ендігі жердегі басты проблема, белгілі түркітанушы К.М. Мусаев сөзімен айтқанда: «түркі тілдері материалдары негізінде күтіп тұрған мәселелер мыналар: сөз және оның мағынасы, сөздің лексикалық мағынасы, сөздегі мағыналық өзгерістер, яғни тіл лексикасының мазмұндық жағы» [3], яғни түркі тілдері лексикасының мазмұндық жағын нысанға ала отырып, түркі тілдері лексикологиясын қалыптастыру болып табылады.

Кез келген тілдің сөз қоры, сөз қазынасы шындықта келгенде, тілдің иерархиялық құрылысындағы басқа да деңгейлеріне қарағанда ең тез өзгереді. Өйткені ол тілдің қоғамдық қарым-қатынастар барысындағы атқарған немесе атқаратын әлеуметтік қызметтерінің толыққандылығына байланысты жаңа атаулармен толығып, толысып байи түсетін болса, кей жағдайда тілдің қолданыс аясының шектелуіне немесе қарым-қатынастағы орнын мүлдем жоғалтуға байланысты тарылып, тартылып, суалады.

Лексика термині лексикологияда екі мағынада: кең мағынада белгілі бір тілдің сөз қазынасы немесе негізгі сөз қоры дегенді білдірсе (салыс.: қазақ тілінің лексикасы, башқұрт тілінің лексикасы, татар тілінің лексикасы, қыпшақ тілдерінің лексикасы, т.б.), тар мағынада белгілі бір кезеңдегі сөздерге, жеке суреткер тіліне, жекелеген тақырыптық топтарға т.б. қатысты қолданылады (салыс.: көне түркі тілінің лексикасы, Абай лексикасы, діни лексика, мифтік лексика, кәсіби лексика, т.б.).

Сөз лексиканың басты бірлігі болып табылады. Сондықтан тіл білімінің іргелі саласы ретінде лексикология тек лексиканы, яғни «тіл байлығын», «сөз қазынасын» зерттеп қана қоймайды, сонымен қатар жеке сөзді де қарастырады. Тіл білімінде сөз заттардың, құбылыстардың және олардың белгілерін, шындық болмыстағы қарым-қатынастарды атауға қызмет ететін және өзіндік грамматикалық, дыбыстық, семантикалық белгілерімен сипатталатын тілдің басты бірлігі ретінде анықталады. Мысалы: башқ. бәшмәк, тат. гәмбә «саңырауқұлақ»; башқ. диал. бире/бәре, тат. пәри ‘пәле’; баш., тат. белеш ‘таныс’; қаз. анада, қырғ. ал кезде, ал убакта, әзір. о vaxt, о zaman, түрік. о zaman, о gün, түркім. шонда, шол вагтда және т.б.

Сөз, ең алдымен, атауыштық қызмет атқарады, сондықтан сөздің лексикалық мағынасы шындық болмыстың құбылыстарымен және соған сай ұғымдармен өзара тікелей қатыстылықта болып келеді. «Зат, құбылыс, сапа, т.б. қатысты ұғымдар – сол заттардың, құбылыстардың негізгі қасиеттері туралы түсініктердің тіл иесінің санасында сәулеленуі» десек [4, 14-б.], ұғым-түсінік арқылы әрбір нақты заттың, әрбір құбылыстың сан алуан сипаттарының ішінен ең бастысын, бір затты екінші заттан, бір құбылысты екінші бір құбылыстан ажырататын, ерекшелейтін сапалық қасиеті бейнеленеді. Сондықтан да сөз бен ұғым бір-бірімен тығыз байланыста болады. Ұғымдық мәннен тыс сөз мағынасы құрамына эмоционалдық-экспрессивтік, бағалауыштық және т.б. компоненттер кіруі мүмкін. Мәселен, башқ. бүре-қасқыр, қаз. арлан қасқыр; құмық. алаша, ноғ. аласа ‘азбан ат’; қаз. сақина, қырғ. шакыйна ‘бас ауруы’ сөздерде табуға байланысты үстеме реңк орын алады.

Әр сөз көп қырлылығымен ерекшеленеді. Сөз тек бір ғана ұғымға қатысты қолданылып, бір ғана мағыналы болуы, екі немесе одан да ұғымдарды білдіріп, көп мағыналы болуы мүмкін. Түркі тілдерінде негізінен жалпытүркілік ортақ сөздерден немесе түркі тілдеріне өте ертеде өзге тілдерден еніп, сіңісіп кеткен көне кірме сөздерден, я болмаса түркі тілдерінің әр қайсысының байырғы төл лексикасынан жасалған халықтық терминдер мен кірме ғылыми терминдер негізінен бірмағыналы болып келеді. Салыстырсақ: халықтық терминдер: қаз. *adac/amtas*, қырғ. *атыуйкаш*, түркім. *atdaş*, башқ. *азаш*, тат. *адаш* > жалпытүрк. *ad/at*; қаз. *тігінші*, қырғ. *тигүүчү*, түркім. *tikinçi*, > жалпытүрк. *tik-*; әзір. *dərzi*, түрік. *terzi* ‘тігінші’ > парс. *derzi*; башқ. *быйма*, қаз. *пима* > фин.-уг. *pimil/pemi*; қаз. *шеберхана*, қырғ. *устакана*, башқ. *оштахана*, тат. *һөнәрхана*; қаз. *үшбұрыш*, қырғ. *үшбурч*, түрік. *йіçgen*, *йіçbirç*, әзір. *йіçbisaq*; қаз. *көміртеқ*, қырғ. *көмүртеқ* және т.б.; кірме ғылыми терминдер: қаз. *ампер*, қырғ. *ампер*, түркім. *amper*, түрік. *amper*, әзір. *amper* ‘электр тогының күшін өлшеу бірлігі’; әзір. *karbon*, түрік. *karbon*, түркім. *uglerod* ‘көміртеқ’; қаз., қырғ., башқ., тат. түркім. *диссертант* ‘ғылыми зерттеу жұмысымен айналысушы’; қаз., қырғ., ноғ., башқ., қарайм., тат., түркім., әзір. *аквариум* ‘балық, бақа-шаған, су жылан, т.б. су жәндіктерін ұзақ уақыт ұстауға арналған шыны ыдыс’; *атом* “химиялық элементтің ең кішкентай бөлшегі”, т.б.

Түркі тілдерінде көптеген сөздер көпмағыналы болып келеді. Салыстырсақ: қазақ тілінде *азғын* сөзінің екі мағынасы көрсетіледі [5, 60-б.]: 1) жақсы сападан жаман сапаға ауысқан (нәсіл); 2) елге, жора-жолдасқа опасыздық жасаған, сатқын (адам); башқұрт тілінде *азғын* сөзінің алты мағынасы тіркелген [6]: 1) ситтә йөрөргә әуәс; йөрөртәл (мал-тыуар тураһында) «қаңғыбас, кезбе (мал туралы)»; 2) әхләк-тәртипкә күнмәгән, тыйнақһыз «құстамсыз, өнегесіз, адамгершілігі жоқ»; 3) енси яктан тотанакһыз, йөрөртәл «арсыз,

бұзылып кеткен, құймыр, еркек құмар немесе әйел құмар»; 4) төрлө током катнашып үз токомон юғалтқан, бозған (үсемлектәр, йәнлектәр, хайуандар тураһында) «будан, гибрид (жан-жануар, жәндіктер туралы)»; 5) тире ауырыуларына тиз бирелеүсән (тәнгә карата) «жазылуы қиын жара (тері ауруы)»; 6) диал. сәселмәйсә койолоп үскән үсемлек «шашылып қалған дәннен пайда болған көкқылтық». Татар тілінде *азгын* сөзі үш мағынада қолданылады: 1) тәрбиясез, тыңлаусыз, йөгәнсез, бик шук; 2) мораль тотанаксыз, әхлаксыз, бозык, юлдан язған, азып-тузып йөрүче; 3) тире авыруларына тиз бирелүчән (тән тураһында). Э.В. Севортянның этимологиялық сөздігінде бұл сөздің мынадай мағыналары көрсетіледі [7, 95-б.]: 1) түрік. диалектісінде – ұятсыз, тәрбиесіз, дөрекі; түрік, қырғ., қаз. ауыспалы мағынада жолдан тайған, бетімен кеткен; тат., башқ. – арысыз, бейбастақ; қырғ. бұзылған; башқ. өнегесіз, имансыз; түркім., тат. – бұзылған, ұяттан жүрдай; қаз. – рухани азғындаған; 2) түркім., тат., башқ. еркелетіп жіберген (бала туралы); 3) әзір. адасқан; 4) қырғ. имансыз.

Көпмағыналылық қазақ, қырғыз, башқұрт, құмық, ноғай, татар және түрік, әзірбайжан, гагауз, түркімен тілдерінде негізінен жалпытүркілік лексикаға, сонымен қатар және араб-парсы тілдерінен еніп, ол тілдердің сөз қорына әбден сіңісіп кеткен кейбір кірме сөздерге тән екені байқалады. Мәселен, «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» *көз* сөзінің 14 мағынасы көрсетіледі. олардың бір-екеуіне зер салсақ: «Сақиналар да өрнектеліп, тастан көз орнатылып әсемделеді» – деген сөйлемде *көз* сөзі «ою, өрнекке» қатысты; ал «Нанбасаңдар сұраңдар, мына Омардан. Көзі тұр ғой айтсын!» деген сөйлемде *көз* «сол адамның өзі» деген мағынада; «...Біз де Абайға сол көзбен қарауымыз керек (М. Дулатов)» дегенде *көз* сөзі «құстаным, көзқарас» мағынасында жұмсалған. Сөздердің мұндай семантикалық түрленуі полисемияға жататын сөздер арасындағы мағыналық байланыстың сақталуына байланысты болып келеді. Мысалы, *көру* – қимыл атауы. Ауыспалы мағынада: 1. Қарау, көз тігу – Төменде тұрған адам оны көре алмайды. 2. Қасында болу, қызықтау – Соңы не болар деп, көру үшін ғана барды. 3. Кездесу, жолығу – Көруді қайта жазбаған, өзгерген өмір беттері. Сол сияқты башқұрт тілінде *алыу* сөзінің 54 мағынасы, *китеу* сөзінің 36, *килеүсөзінің* 31, *барыу* сөзінің 17 мағынасы, ал татар тілінің түсіндірме сөздігінде (2005 ж.) *алу* сөзінің 42, *китү* сөзінің 23, *килу* сөзінің 22, *бару* сөзінің 9 мағынасы тіркелген.

Термин сөздерге бірмағыналылық тән десек те, түркі тілдеріне өзге тілдерден енген қайсы бір терминдердің екі немесе үш мағынада жұмсалуды кездеседі. Мәселен, орыс тілінен енген *администрация* сөзінің «Башқұрт тілінің академиялық сөздігінде» үш мағынасы, татар тілінің түсіндірме сөздігінде екі мағынасы, араб тілінен енген *игтибар* сөзінің башқұрт тілінде 3 мағынасы, татар тілінде 2 мағынасы көрсетіледі (Ф.Г. Хисамитдинованың санауы бойынша). Құмық және ноғай тілдерінде *баш* // *бас* сөзі 15-тен астам мағынада жұмсалады: 1) адам басы, 2) басшы, 3) басты, 4) негізгі, 5) алдыңғы қатарлы, 6) ақыл, 7) мал санайтын зат, 8) істің басы, 9) өзен басы, 10) шет, 11) шың, 12) төбе, 13) масақ, 14) сарымсақтың басы, 15) капустаның қауданы, т.б.

Бір лексеманың мағынасын сол лексеманың басқа туыс тілдердегі мағыналарымен салыстырғанда, туыс тілдердің лексикалық қорында тарихи жақындыққа байланысты орын алатын ортақ сөз тілдердің тарихи дамуы процесінде бір-бірінен біртіндеп алшақтауына байланысты мағыналық тұрғыдан да жаңа дифференциациялық белгілерге ие болып отыратыны байқалады. Мысалы: әзірб. *qaraquş/qartal*, түрік. *karakuş/kartal*, гагауз. *kartal*, түркім. *qarta*; әзірб. *qaqanquş*, түрік. *kırlangaç*, гагауз. *kırlanqac*, түркім. *qarlavaç*.

Түркі тілдерінде әрбір көп мағыналы сөздің тура және ауыспалы мағыналары көрсетіледі. Мысалы, қазақ, қырғыз, башқұрт, татар, құмық, ноғай, т.б. тілдерде *алтын* сөзі тура мағынасында түсті металл атауы, ал ауыспалы мағынада бұл сөз осы тілдерде «байлық, құндылық, қазына, сұлу, дана, т.б.» мағыналарында жұмсалады. Мысалы: қаз. алтын қазына, алтын шаш, алтын күз, алтын адам; башқ. алтын фонды «алтын қор», алтын һүз «алтын сөз»; алтын коло «байлық құлы»; алтын характерлы «алтын мінезді»; қырғ. ак алтын «мақта», кара алтын «көмір», сары алтын «темекі». Сол сияқты тура мағынасында «адамның дене мүшесі»

дегенді білдіретін қаз. қол, қырғ. қол сөзі ауыспалы мағынада қазақ және қырғыз тілдерінде «әскер», «қол таңба», «қол қою» және тұрақты тіркестер құрамында: қаз. қол көтеру, қырғ. қолго салоо «дауыс беру» мағыналарында қолданылады.

Сөздің ауыспалы мағынасы екіншілік мағына болып табылады. Семантикалық деңгейде атаудағы ауыспалылық бір семантикалық сыңарлардың екінші семантикалық сыңарлармен субституциялануынан туындайды. Түркі тілдерінде ауыспалы мағыналардың әртүрлі формаларының ішінен метафора мен метонимия көп кездеседі.

Қазақ, қырғыз, башқұрт, татар құмық, ноғай және түрік, әзірбайжан, гагауз, түркімен және басқа да түркі тілдерінде метафоризацияға басқа лексикаға қарағанда дене мүшелеріне қатысты атаулар, жан-жануар және өсімдік атаулары, туыстық қатынас атаулары, табиғат құбылыстар атаулары, киім-кешек және тұрмыстық зат атаулары көбірек ұшырайтыны байқалады. Мұның басты себебін адамның өз ортасын, өзін қоршаған әлемді салыстыру арқылы тануға деген ұмтылысымен түсіндіруге болады. Мәселен, қырғыз тілінде *бет*: көлдүн бети; *баш*: суунун башы; *ооз*: мылтықтың оозу; *күз*: өмүрдүн күзү; башқұрт тілінде *баш*: йыл башы, тау башы, йылға башы, ағас башы; татар тілінде *баш*: авыл башы; суған башы; өй башы, яз башы, ер башы эш башы және т.б.;

Түркі тілдерінде жан-жануарлар әлеміне байланысты атаулар тақырыптық-семантикалық топтарға қарағанда адамның мінез-құлық, жүріс-тұрысын, т.б. сипаттау үшін екіншілік ауыспалы мағынада жиі қолданылады. Мысалы, қаз. *аю*, қырғ. *аюу*, башқ. *айыу*, тат. *аю*, түрік. *ауі*, әзір. *ауі*, түркім. *айы* сөзі ебедейсіз немесе асықпайтын жайбасар адамға, болмаса өте күшті адамға қатысты қолданылады. Ал *бөрі* сөзі қазіргі татар және башқұрт тілдерінде мейірімсіз, қатал, жауыз адамға қарата қолданылатын болса, қазақ тілінде *қасқыр* сөзі алымды, қарымды адамға қарата айтылады. Қазіргі башқұрт тілінде адамға мінездеме беруде жағымсыз мағынада қолданылатын *бүре*, *корт*, *кашкар* өздері бұрындары жағымды мәнде жұмсалғанын башқұрт тілінің ономастикалық лексикасы көрсетеді. Дүниеге келген жас балаға Бүре-бай, Бүрехан, Бүрекәй, Башкорт тәрізді аттарды қоюда башқұрттар қасқырға тән ержүректілік, қарымдылық, қайсарлық қасиеттерді ескергені сөзсіз бала [8, 120–123-б.].

Жалпытүркілік лексиканың синонимдік қатары түркі тілдерінде әр қалай болып келеді, айталық, белгілі бір жалпытүркілік сөздің синонимдік қатарын бір тілде екі-үш сөз құраса, сол сөздің екінші бір тілдегі қатары көп сөзден тұрады. Салыстырсақ: қазақ тіліндегі *анадағы* сөзінің синонимдік қатарын *анау кездегі*, *әнеугүңгі*, *өткендегі*; қырғыз тілінде *ал убактағы*, *ошондоғу*, *ошол кездегі*; **әзірбайжан тілінде** *ondaki*, *o vaxtaki*; түрік тілінде *o zamanki*, *geçenki*; түркімен тілінде *шондакы*, *ол замандакы*, *шол вагткы* сөздері құрайды.

Сөздер мазмұндық ішкі құрылымы тұрғысынан уәжсіз және уәждемелі болып екіге бөлінеді. Уәжсіз мағына ең ілкі, алғашқылық мағына болып табылады және ондай мағыналы сөздер тілдің қазіргі деңгейінде түсіндірілмейді, сондықтан терең этимологиялық ізденістерді талап етеді. Түркі тілдерінде мазмұндық ішкі формасын жоғалтқан (уәжсіз) сөздердің дені этнонимдерге қатысты болып келеді: *қаңлы*, *қазақ*, *қыпшақ*, *башқұрт*, *ноғай*, *құмық*, *адай*, *түркімен*, т.б. Уәжді мағыналы сөздерге (екіншілік) мағыналық және сөзжасамдық тұрғыдан туынды болып келетін, мән-мағынасы айқын сөздер жатады. Мысалы: қаз. *алыстан*, қырғ. *ыраактан*, әзір. *uzaqlardan*, түрік. *aralıktan*, түркім. *алысдан*; қаз. *қысқаш*, құм. *кысыгыч*, ноғ. *кыкыш*; қаз. *алушы*, құм. *алывчу*, ноғ. *алушы*, т.б.

Сөздің еркін мағынасы синтагмалық тұрғыдан кең тынысты болып келеді. Бұл жағдайда сөздер арасындағы байланыс ақиқат шындық болмыстағы құбылыстар арасындағы шынайы байланысқа негізделеді. Мәселен, қазақ тілінде зат есім *жүн* сөзі *ақ*, *қара*, *жұмсақ*, *қатты*, т.б. сөздермен тіркесе береді, бірақ бұл тіркесімділік шексіз емес, тіркесімділік қасиет сөздің ішкі семантикалық байланысының шет-шекарасына тәуелді болады. Сөздің синтаксистік шартты мағынасы ойдың семантика-синтаксистік тұрғыдан толықтай аяқталуына қатысты болатын болса, фразеологиялық байлаулы мағыналы сөз заттарды, қасиеттерді, құбылыстарды дербес тұрып атауға қабілетсіз, ол сөз тек белгілі тіркес

құрамындағы басқа сөздерді тірек етіп барып, нақты ұғымды атай алады. Мысалы: қаз. *сөз беру*, құм. *сөзбермек*; қаз. *ант беру*; қаз. *ана сүті аузынан кетпеген*, қырғ. *эне сүтү оозунан кете эле*, әзір. *ağzından ana südü iyi gelir*, түрік. *ağzından anne sütü kokuyor*, түркім. *ағзындан эне сүйдү гитмэндир*.

Қазақ, қырғыз, башқұрт, құмық, ноғай, татар тәрізді қазіргі қыпшақ жазба тілдері мен түрік, әзірбайжан, гагауз, түркімен тәрізді оғыз тілдері сөз қазынасы құрамын хронологиялық-генетикалық тұрғыдан: 1) түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінің генеалогиялық тектестігіне жетелейтін жалпыалтайлық қабат; 2) түркі тілдеріне ортақ лексикадан тұратын жалпытүркілік қабат; 3) түркі халықтарының әрқайсысының тіршілік-тынысының өзіндік ерекшеліктерін және этникалық мәдениетінің даралық болмысын танытатын байырғы төл лексикалық қабат; 4) түркі халықтарының басқа халықтармен болған тарихи-мәдени қарым-қатынастарына байланысты қалыптасқан кірме қабат деп 4 стратиграфиялық қабаттарға бөлуге болады.

Түркі тілдерінің жалпыалтайлық қабатын құрайтын көптеген сөздер алтаистикалық бағыттағы зерттеулерде ілкі түбір тұрғысынан қарастырылады. Мәселен, алтай тілдеріне ортақ сөздердің ілкі түбіріне (бастапқы, біріншілік) қатысты компаративтік зерттеулерде түркі-моңғол, түркі-моңғол-тұңғыс-маньчжур және моңғол-түркі-тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі параллель етістіктердің негіздері дыбыстық тұрғыдан типтес болып келетініне ерекше назар аударылады:

түрк. *ога-* ‘орау, алдын орап кету, алдау’, ‘орап қою’: түркім. *ога*, қаз. *ога-*, узб. *ога-*, диал. *horä-*, ұйғ. *огу-*, лобн. *ојо-*, чув. *vär-* ‘орау’, ‘орап тастау’, ‘айналдыра орап қою’ ~ орта-моңғ. *horči-*, моңғ.-жазба *огči-* ‘айналу’, *огіја-,огуја-* ‘айналдыра бұрау, орап тастау’, х.-моңғ. *огō-*, *огči-*, бур. *огō-*, *огšo-*, калм. *огā-*, *огčā-*, дунс. *хого-*, баоань. *horə-*, ш.-юг. *horō-*, моңғор. *furō-*, *хигō* ‘орау, орап тастау’ ~ тұңғ.-маньчж.: эвенк. *horol-* ‘айналдыру, айналу’, нег. *хожил-* ‘тж.’; маньчж. *foro-* ‘айналу’; ‘бір нәрсені шыр айналдыру’; ульч. *рогі-* ‘тор тоқу’;

түрк. **as-* ‘асу’: түркм. *as-*, қаз. *as-*, халадж. *has-*, чув. *us-* ‘асу’ ~ жазба.-моңғ. *asa-*, х.-моңғ. *asa-*, бур. *aha-* ‘жоғары шығу, өрмелеу’, бур. *ahā-* ‘тіркеу, тағу, іліп қою, асып қою’ ~ тұңғ.-маньчж.: ороц. *хаси-*, нан. *hasi-*, *fasi-*, нан., орок. *pasi-* ‘асу, асылу’;

түрк. **üskür-* ‘үшкіру’, ‘шашырату(түкірігін)’: түркі. *üsgür-*, халадж. *esür-*, түркі. *öksür-*, гаг. *üsür-*, чув. *üzër-* ‘жөтелу’, *üsläk* ‘жөтел’ ~ моңғ. **hösur-* ‘бүрку, шашырату’: жазба моңғ. *ösür-*, *üsür-*, х.-моңғ. *üsre-*, қалм. *ösr-*, дағур. *хесурě-*, *хесре-* ‘шашырату’ ~ тұңғ.-маньчж.: эвенк. *husu-*, эвен. *hus-*, нег. *хуси-*, маньчж. *fisi-*, *fise-*, *fusu-*, ульч. *pisuri-*, нан. *pisi-*, *fisi-*, орок. *pisitci-*, *possoli-* ‘бүрку’;

түрк. **ös-* ‘өсу’: түркім. *ös-*, құмық. *ös-*, диал. *üös-*, қар. г. *es-*, көне түрк. *ös-*, тат. *üs-*, қаз. *ös-*, чув. *üs-* ‘өсу’ ~ моңғ. **ös-* ‘расти’: орта моңғ. *os-*, *us-* *osge-* (caus.); жазба моңғ. *ös-* ‘өсу’; х.-моңғ. *ös-*, бур. *üde-*, калм. *ös-*, орд. *ös-*, дағур. *euse*, дунс. *osě-*, *osi-*, баоань. *ose*, ш.-юг. *üs-*, моңғор. *ösě-* ‘өсу’ ~ тұңғ.-маньчж.: маньчж. *fuse-* (< **fösü-*) ‘өсу (өсімдік)’, ‘өсу, көбею (жан-жануар)’; эвен. *isu-*, эвенк. *isew-*, нег. *isew-*, уд. *jehu-* ‘өсу’, т.б.

Түркі тілдеріне ортақ лексикадан тұратын жалпытүркілік қабат қазіргі түркі тілдері лексикалық қорының ядросын құрайды. Жалпытүркілік – көне және ортағасыр ескерткіштерінде тіркелген, сондай-ақ қазіргі ірілі-уақты түркі тілдерінің түгелінде жуығында кездесетін ортақ сөздер.

Көптеген тілдерде жалпытүркілік лексика мағыналық тұрғыдан үйлес келгенімен, жалпытүркілік тек тілден тарамдалатын тілдік топтардың, жекелеген тілдердің өзді өздерінің тілдік заңдылықтарына сай олардың фонетикалық, морфологиялық және тұлғалық ерекшеліктері орын алады. Салыстырсақ: чув. *tavär-*, тат. *tägärä-*, як. *tägit-*, көне-түрк. *tegirä* ‘төңірек, айнала’, *tegir-män* ‘диірмен’, түркім. *tegelek* ‘дөңгелек’, ноғ. *togin* ‘тоғын’, тат. *dugim*, чув. *togäm* ‘тоғын, шеңбер’, шағат. *toγ-lak* ‘дөңгеленген’, тел. *toγolok*, қаз. *doγalak*, хак. *toγlaγ* ‘дөңгелек’; қаз. *töңögök* ‘төңірек, айнала’, *töngülök* ‘дөңғалақ’, тоб. *tünäläk* ‘сақина, шеңбер’; түрк. **pēli-η* (-η етістіктен есім тудырушы қосымша): көне.-ұйғ. *beliη* ‘қорқақ’, көне.-ұйғ.

шағат. *balıŋla-* ‘қорқып ояну’, телеут. *peлиндä-* ‘қорқақтау’; ескі.-түрік. *belin* ‘қорқыныш’; түрік. *belin* ‘таңғалған, есі шығып кеткен’; диал. *peлин* ‘қоян’ (< ‘қорқақ’), қаз. *beleң* ‘арын, бас асау’, *beleң al-* ‘үрку (жылқы туралы)’ [9].

Қазақ, қырғыз, башқұрт, құмық, ноғай, татар және әзірбайжан, гагауз, түркімен халықтарының тіршілік-тынысының өзіндік ерекшеліктері және этникалық мәдениетінің даралық болмысы осы тілдердің әр қайсысының сөз қазынасында байырғы төл лексикасынан тұратын қабатты қалыптастырғаны белгілі. Бұл қабатқа жататын лексика мазмұн меже тұрғысынан этномәдени сипатта, ал тұрпат меже тұрғысынан жалпытүркілік түбірге қосымшалардың жалғануы арқылы, немесе күрделі сөз, басқа мағынада қолданылатын сөз тіркесі түрінде болып келеді. Мысалы: құмық тілінде *тәшлюк* «жеңсіз жылы мақталы киім», *сылапчы* «суға түсуге арналып, металдан жасалған кірші», *мачийлер* «үй аяқ киімі», *ичшалвар/акъшалбар* «дамбал», *бетявлукъ* «бет орамал», *кирли капут/къаралар* «қаралы киім», *ичурпакъ/ичгәлек* «іш көйлек», *тавуқъуя* «тауық қоры», т.б.; қазақ тілінде: *орынбасар*, *қаламсап*, *құсбегі*, *жазбаша*, *өзінше*, *қызықты*, *әдепті*, *сыртқы*, *панасыз*, *ойшыл*, *оқтаудай*, *өзімшіл*, *көйлекшең*, *сырлас*, т.б; қырғыз тілінде: *азық-түлүк*, *атала*, *жарма*, *сүрәткер*, *жетекчи*, *сатуучу*, *тырмооч*, т.б; гагауз тілінде: *балабан* «биік», *басма* «жаулық», *чывдырыг* «жынды», *гугуш* «көгершін», *dürüq* «бұлыңғыр», *yıldırма* «қорқыту», *dünür* «құда», , *qüdüjü* «қойшы», *ар* «теке», *sıpır* «шекара», т.б.; түркімен тілінде: *artıq* «немере», *aydıjı* «хабаршы», *qöqöle* «шикі», *qolay* «жақын», *ösüş* «өркендеу», *yaraşık* «әлем», *oturdaş* «сот», т.б.

Қазақ, қырғыз, башқұрт, құмық, ноғай, татар және әзірбайжан, гагауз, түркімен тілдеріндегі кірме сөздердің денін моңғол, араб, парсы, орыс тілдерінен енген сөздер құрайтын болса, қазіргі түрік тіліндегі кірме сөздердің ең жоғары пайызы араб және парсы тілдерінің, онан кейін француз, итальян, ағылшын, грек, неміс, латын, испан, мажар тілдерінің үлесіне тиеді, ал қытай, моңғол, орыс, жапон, армян тілдерінен енген сөздер қатары түрік тілінде біршама аз кездеседі.

Қазақ тіліндегі құдай, періште, пайғамбар, жұмақ, тозақ, бейіш, тамұқ, намаз, ораза, молла, ишан, алша, анар, аптап, бұлбұл, дәрі, жад, жаднама, жаһаннам, зәмзәм, зәре тәрізді иран тілінен сөздер, қадым, хабар, тәрк, уақыт, әскер, әлем, мағлұмат, ахбар, хұқық, әтір, әсел, әріп, әзір, әдет, атлас, ахуал, аманат, ақыр, дүкен, залым, дәріс, ғұрып, қисса, қадір, заман, шайыр, хикая, шарифат, ықылас, ынтымақ арабизмдер түркі тілдерінің көбінде сол тілдің дыбыстық заңдылығына сай бейімделген тұлғада кездеседі.

Лексика қоғамдық өзгерістерді бойына тез дарытатын тілдің ең қозғалмалы бөлігі. Қоғамның сан алуан саласында болып жатқан өзгерістерге байланысты жаңа сөздер немесе мағыналар туындап жатады, жекелеген сөздер пассив сөздерге, қайсыбір сөздер, керісінше, актив қолданыстағы сөздерге айналады. Осы тұрғыдан келгенде соңғы 20 жылда қазақ, қырғыз, башқұрт, татар, құмық, ноғай, әзірбайжан, түркімен тілдерінде терминологиялық лексиканың жаппай өзгеруі орын алады. Кеңестік кезеңмен пайда болған көптеген терминдер (советизмдер) қолданыстан шығып, тіл-тілдің пассив сөз қорына кетсе, ХІХ және ХХ ғ. басында қолданыста болған байырғы төл лексика мен араб-парсы терминологиясы актив қорға оралуда, сондай-ақ сөз қазынасы жаңа сөздермен толығуда.

Туыс тілдердің құрылымындағы ортақтықтар мен ерекшеліктерді анықтау қазіргі түркі тілдерінің тарихи даму жолын көрсетіп, әрбір тілдің өзіндік табиғатын айқындауда, өзара туыстық қатынасын тануда айрықша орын алатыны ақиқат [10, 78-б.].

Қорыта айтқанда, сөздердің білдіретін ұғымдарға (бір мағыналы және көп мағыналы) қолданылу өрісіне (жалпыхалықтық, диалектілік, кәсіби, терминдік), лексикалық мағынаның типтеріне (тура мағына, ауыспалы мағына, атауыштық мағына, фразеологиялық мағына, синтаксистік байлаулы мағына, т.б.), лексиканың семантикалық категорияларына (омонимдер, синонимдер, антонимдер, т.б.) байланысты түрлерінде түркі тілдеріне ортақ мағыналық ұқсастықтар мен өзіндік ерекшеліктер бой көрсетеді. Мәселен, көпмағыналылық қазақ, қырғыз, башқұрт, құмық, ноғай, татар және түрік, әзірбайжан, гагауз, түркімен

тілдерінде негізінен жалпытүркілік лексикаға, сонымен қатар және араб-парсы тілдерінен еніп, ол тілдердің сөз қорына әбден сіңісіп кеткен кейбір кірме сөздерге тән екені байқалады. Орыс тілі арқылы енген термин сөздердің де екі немесе үш мағынада жұмсалуды бұл тілдердің қай-қайсысында да кездеседі. Жалпытүркілік лексиканың синонимдік қатары жоғарыдағы тілдерде әр қалай болып келеді, айталық, белгілі бір жалпытүркілік сөздің синонимдік қатарын бір тілде екі-үш сөз құраса, сол сөздің екінші бір тілдегі қатары көп сөзден тұрады. Түркі тілдерінде сөздің ауыспалы мағынада жұмсалуда метафора және метонимияға басымдылық беріледі.

Қорытынды

Түркі халықтарын суперэтностық тұтастыққа ұйыстырудың басты тетігі – тіл десек, бір негізден, яғни жалпытүркілік ортақ тілден өрбіген қазіргі түркі тілдері арасындағы сабақтастықты анықтап, әр тілге тән заңдылықтардың қалыптасу ерекшеліктерін «тіл және этнос», «тіл және қоғам», «тіл және мәдениет» контекстінде зерттеу қазіргі түркологиядағы көкейтесті мәселелер саналады. Бұл мәселелер, сайып келгенде, түркітілдес халықтардың мәдениетаралық қарым-қатынастарын жаңғыртуды сапалық жаңа деңгейге көтеруге, жаһандану үрдісі жағдайында жалпытүркілік лингвоэтномәдени құндылықтарды сақтап қалуға және насихаттауға белгілі дәрежеде септігін тигізеді. Мұнда дәстүрлі лингвистикалық түркітанудың лексикология саласына, соның ішінде салыстырмалы-тарихи лексикология, салыстырмалы-синхрондық лексикология, терминология, лексикография, ономастика тәрізді салаларына зор міндет жүктеледі. Осы орайда түркі тілдерінің сөз байлығына, сөз қорына байланысты ғылыми-теориялық қағидаттар мен тұжырымдарды лингвистикалық сараптамадан өткізе отырып, қазақ, ноғай, башқұрт, татар, құмық, қырғыз, түрік, әзірбайжан, гагауз, түрікмен тілдері материалдары негізінде қазіргі қыпшақ және қазіргі оғыз тілдерінің салыстырмалы-синхрондық лексикологиясының теориялық негіздемесін жасаудың маңызы зор. Себебі лексикологиясының жекелеген және жалпы мәселелері туралы тұжырымдамалық ғылыми білімді бір арнаға тоғыстыру барысында түркі тілдерінің лексикалық құрамына қатысты теориялық білімнің біртұтас корпусы жасалады және түркі тілдері дамуының қазіргі деңгейіндегі ортақтықтар мен айырмашылықтардың аражігі нақты айқындалады. Бұл өз кезегінде екі, үш немесе онан да көп түркі тілдераралық, я болмаса тілдік топтар мен тілдік топшалар аралық толыққанды салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-сипаттамалы зерттеулерге жетелейді.

ҚЫСҚАРҒАН СӨЗДЕР

әзір.	– әзірбайжан	өзб.	– өзбек
баш.	– башқұрт	тат.	– татар
бұлғ.	– бұлғар	тел.	– телеуттік
гаг.	– гагауз	түркі.	– түрік
қаз.	– қазақ	түркім.	– түрікмен
қалм.	– қалмақ	тұңғ.-маньчж	– тұңғыс-маньчжур
қбақ.	– қарашай-балқар	ұйғ.	– ұйғыр
қырғ.	– қырғыз	хақ.	– хақас
құм.	– құмық	х.-моңғ.	– халха-моңғол
лобн.	– лобнорлық	чув.	– чуваш
моңғ.	– моңғол	эвен.	– эвендік
ноғ.	– ноғай		

Бұл мақала ҚР Білім және ғылым министрлігі тарапынан 2020-2022 жылдарға арналған №АР08856398 «XXI ғасырдағы түркі әлемінің интеграциясы: қыпшақтық фактордың лингвистикалық аспектілері» гранттық жобасымен қаржыландырылған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и её изучение / Институт языкознания АН СССР. – М.: Наука, 1981. –136 с.
2. Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2010. – 400 б.
3. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. – М.: Наука, 1984. – 228 с.
4. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. – М.: Международные отношения, 1977. – 264 с.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
6. Академический словарь башкирского языка: в 10 т. / под ред. Ф.Г. Хисамитдиновой. – Уфа: Китап, 2011. – Т. 1. – 432 с.
7. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общeturкские и межтюркские основы на гласные. – М.: Наука, 1974. – 768с.
8. Хисамитдинова Ф.Г. Словарь башкирской мифологии. – Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2011. – 420 с.
9. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков: (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский): Введение. Сравнительный словарь (б-Қ). – М.: Наука, 1971. – Т.1. – 412 с.
10. Жылқыбай Г.Қ. Түркі тілдеріндегі демеуліктердің мағыналық ерекшеліктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №2(116). – Б.78–90.

REFERENCES:

1. Baskakov N.A. Altaiskaia semia iazykov i eio izuchenie / Institut iazykoznanania AN SSSR. – М.: Nauka, 1981. –136 s. [in Russian]
2. Syzdyq R. Qazaq adebi tilinin tarihy. – Pavlodar: S.Toraigyrov atyndagy PMU, 2010. – 400 b. [in Kazakh]
3. Musaev K.M. Leksikologia tyurkskih iazykov. – М.: Nauka, 1984. – 228 s. [in Russian]
4. Gak V.G. Sopostavitelnaia leksikologia. – М.: Mejdunarodnye otnoshenia, 1977. – 264 s. [in Russian]
5. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 968 b. [in Kazakh]
6. Akademicheski slovar bashkirskogo iazyka: v 10 t. / pod red. F.G. Hisamitdinovoi. – Ufa: Kitap, 2011. – Т. 1. – 432 s. [in Russian]
7. Sevortän E.V. Etimologicheski slovar tiurkskih iazykov: Obshetiurkskie i mejtiurkskie osnovy na glasnye. – М.: Nauka, 1974. – 768 s. [in Russian]
8. Hisamitdinova F.G. Slovar bashkirskoi mifologii. – Ufa: İIAL UNS RAN, 2011. – 420 s. [in Russian]
9. İllich-Svitych V.M. Opyt sravnenia nostraticheskikh iazykov: (semitohamitski, kartvelski, indoevlopeiski, uralski): Vvedenie. Sravnitelnyi slovar (b-Қ). – М.: Nauka, 1971. – Т.1. – 412 s. [in Russian]
10. Jylqybai G.Q. Turki tilderindegi demaulikterdin magynalyq erekshelikterii// Iasaui unıversitetinin habarshysy. – 2020. – №2(116). – B.78–90. [in Kazakh]